

Važnost valorizacije srpskog kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije u cilju razvoja turizma

Importance of the valorisation of Serbian cultural and historical heritage of Kosovo and Metohija in the tourism development process

Vesela Radović, Institut za multidisciplinarna istraživanja, Beograd

Zoran Katanić

Lato Pezo, Institut za opštu i fizičku hemiju, Beograd

SAŽETAK

Ključne reči:

kulturno-istorijski
objekti,
valorizacija,
turizam,
kulturalna
raznolikost

Na teritoriji Kosova i Metohije postoje značajne pretpostavke za razvoj turizma kao specifične privredne grane. Ipak, potrebne planove nije moguće kreirati bez osnovne pretpostavke očuvanja srpskog kulturno-istorijskog nasleđa na ovom prostoru. Turistička valorizacija je svakako jedna od najznačajnijih tema teorije o turizmu. U radu se ističe značaj kulture i kulturne različitosti naroda i narodnosti (etničkih grupa) koje žive na teritoriji Kosova i Metohije. Rad ima značajnu pragmatičnu vrednost i predstavlja osnovu za definisanje strategije neophodne valorizacije kulturno-istorijskog nasleđa, ne samo s kulturnog, već i sa ekonomskog aspekta. Valorizacija je značajna kako bi se jasno definisali prioriteti u očuvanju bogatog kulturnog nasleđa za buduće generacije, imajući na umu nerešeno pitanje statusa pokrajine. U procesu normalizacije odnosa između Beograda i Prištine, uz posredstvo međunarodne zajednice ostaje nedvosmisleno jasna činjenica da je neophodno pronaći adekvatne modele zaštite kulturno-istorijskog nasleđa srpske zajednice. Zaključuje se da proces valorizacije u uslovima koji trenutno vladaju na Kosovu jeste veoma skup i komplikovan zadatak koji će se teško realizovati u bliskoj budućnosti. Rad predstavlja inicijativu za širu diskusiju o načinu turističke valorizacije bogatog kulturno-istorijskog nasleđa na način koji će zadovoljiti sve aktere na ovoj teritoriji.

ABSTRACT

Keywords:
Cultural and
historical objects,

In the territory of Kosovo and Metohija there are important preconditions for the development of tourism as a specific economic activity. However, the premise for the development of pertaining plans is the preservation of cultural and historical heritage of Serbian and other ethnic groups in this area. Tourist valorisation is certainly one of the most important issues of tourism theory. The paper highlights the importance of protecting Serbian heritage and the heritage of other ethnic groups living in the territory of Kosovo and Metohija. The paper has significant pragmatic

Valorisation,
Tourism,
Cultural diversity

value as it provides the foundation for defining the strategy of the necessary valorisation of cultural and historical heritage from cultural and economic perspectives. Valorisation is important in order to clearly define the priorities in preserving the rich cultural heritage for future generations, while acknowledging the unresolved political issue regarding the status of the province. In the process of normalising relations between Belgrade and Priština with the help of international community there is a clear and urgent need to create adequate models for protection of the Serbian heritage. The paper concludes that the process of valorisation in the current conditions of Kosovo is a very expensive and complicated task, which will make it difficult to implement in the near future. The paper calls for a wider discussion, one that will satisfy all interested parties, about tourist valorisation of rich cultural and historical heritage in this territory.

TIMS Acta (2018) 12, 5-15

Uvod

Kosovo i Metohija je prostor koji ima veoma bogatu kulturnu tradiciju i vredno kulturno nasleđe različitih etničkih grupa koje na njemu žive. Na teritoriji Kosova i Metohije živeli su vekovima Srbi, Albanci, Bošnjaci, Goranci, Hrvati, Romi, Egipćani, Aškalijske, Cincari i mnogi drugi. Svi oni zajedno su kreirali specifično kulturno-istorijsko nasleđe koje kao takvo predstavlja značajan resurs za razvoj kulturnog turizma. Pikard (Pickard) ističe da se ovo nasleđe sastoji od spomenika arhitekture iz srednjeg veka, s crkvama i manastirima iz 14. veka koji su od međunarodne važnosti, do džamija i hamama iz 16. i 17. veka, kulâ albanskih porodica i manastirskih konaka iz 18. i 19. veka, mnogobrojnih drevnih mostova, do industrijskog nasleđa koje je u procesu identifikacije (Pickard, 2008). Njihov zajednički život je doprineo prožimanju kulturnih uticaja, s jedne strane, ali istovremeno pokazao i želju da se bude različit i insistira na „sopstvenom kulturnom identitetu,” s druge strane. Ovaj prostor ima značajne mogućnosti za razvoj turizma, ali je neophodno kreirati i odgovarajuće preduslove za taj razvoj.

Turizam je postao značajna privredna grana u svetu što se potvrđuje u mnogim relevantnim izveštajima. U Evropskoj uniji je u 2014. godini boravilo 58 miliona turista, a svaki jedanaesti zaposlen/a je radio u sektoru direktno ili indirektno vezanom za turizam, ukupno njih 9,7 miliona; pri čemu je prihod ostvaren u sektoru turizma činio 5% evropskog bruto društvenog proizvoda (World Travel Tourism Council, 2016). U svojoj suštini, turizam predstavlja kombinaciju ekonomskih i vanekonomskih entiteta, više ili manje povezanih kroz društvenu podelu rada, koja teži da stvori organizovanu ponudu svih proizvoda/usluga neophodnih za osobe/turiste koji povremeno borave van svog prebivališta. Ova ekonomska

zavisnost je značajna u oblasti kulturnog turizma koji dobija sve veći značaj u ekonomiji i politici nakon svetske ekonomske krize.

Ovaj rad, koncipiran sa akcentom na razvoj kulturnog turizma na teritoriji Kosova i Metohije, koji je otežan u postojećim uslovima nerešenih političkih pitanja na ovom prostoru, bez obzira na mnogobrojne napore domaćih i međunarodnih aktera.

Kulturni turizam se smatra razvojnom strategijom lokalnih vlasti koje se, na tom polju, suočavaju sa značajnim brojem problema. Osmišljena strategija očuvanja kulturne baštine je osnov za razvoj kulturnog turizma. Valorizacija srpskog kulturno-istorijskog nasleđa na teritoriji Kosova i Metohije u funkciji turističke ponude predstavlja način da se stvori povoljna klima za razvoj kulturnog turizma, ali generalno i za bolji život svih naroda i etničkih zajednica i njihovo pomirenje nakon decenija sukoba na ovom prostoru.

Smatra se da je oružani sukob na Kosovu iz 1998/99. godine, poput mnogih savremenih oružanih sukoba, bio sukob zasnovan na identitetu, rezultat spora između različitih društvenih grupa organizovanih na principima zajedničke kulture. Ovaj element kulture u sukobu, pre svega dva naroda: Srba i Albanaca na Kosovu i Metohiji, prepoznat je i karakteru konflikta je dao jednu novu formu (Kaldor, 1999). Politika vrednovanja kulturnog nasleđa je i u skladu s mnogim dokumentima Evropske unije kakvi su na primer *Strategija za pametan, održiv i inkluzivan rast* i *Strategija kulturnog nasleđa* usvojena 2014. godine (EU Council, 2012), ali primena ovog pravnog okvira jeste težak zadatak za odgovorne na teritoriji Kosova i Metohije.

Kulturno-istorijsko nasleđe ne samo da predstavlja mogućnost da se turisti upoznaju s dugogodišnjom istorijom na prostoru koji posećuju, već značajno

doprinosi društvenom i ekonomskom blagostanju. Kulturno-istorijski objekti koji su pod zaštitom države i oni koji izazivaju poseban arheološki ili istorijski interes jedinstveni su za mnoge zemlje. Tako je u Severnoj Irskoj prvi put jula 2012. godine objavljen *Izveštaj o ekonomskoj vrednosti kulturnog nasleđa Severne Irske* (Department of the Environment, 2012). Poseban značaj je dat temi da „se ohrabre mladi ljudi da prepoznaju vrednosti kulturnog nasleđa“ (Opening Doors Newsletter on Northern Ireland's Built Heritage, 2012). Veoma je važno u budućem procesu valorizacije znati koliko je, zaista, dobara pod zaštitom, imajući na umu da navedeni izveštaj potvrđuje da „svaka funta koja je uložena u javni sektor nakon toga stvara 3 do 4 funte iz privatnog sektora“.

Takođe, na Kosovu ne treba zaboraviti postojanje različitih kvalitativnih benefita kojima istorijsko nasleđe doprinosi razvoju ekonomije. To su:

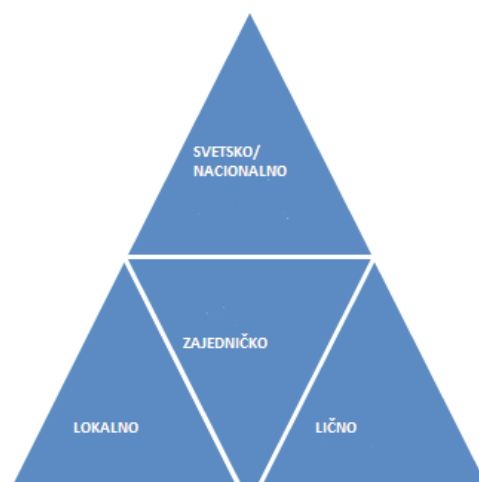
- Privlačenje turista i kreiranje novih radnih mesta;
- Podsticaj ekonomiji (malim i srednjim preduzećima);
- Jačanje društvene kohezije zajednice;
- Jačanje kulturnog identiteta, ponosa zbog pripadanja svojoj zajednici;
- Kreiranje bezbednog zajedničkog prostora za sve pripadnike zajednice;
- Turizam kao važna polazna tačka za dalji ekonomski razvoj;
- Razvijanje veština mladih i njihove volonterske sklonosti i želje da ostanu u lokalnoj zajednici.

Kulturno-istorijsko nasleđe nije, kako se često ističe, osnov nacionalnog identiteta samo za srpsku manjinu na Kosovu i Metohiji, već je ovo pitanje značajno za sve manjinske zajednice na Kosovu. Izveštaj *Allen Consulting Group* (2008) potvrdio je da 93% Australijanaca vide nasleđe kao vitalni deo kojim se predstavlja nacionalni identitet. Nacionalne i lokalne zajednice se u celom svetu ohrabruju da valorizuju kulturu koja predstavlja srž zajedničkog identiteta. Ipak, s obzirom na okolnosti, postupak valorizacije treba da se obavlja s posebnim senzibilitetom na teritoriji Kosova i Metohije imajući na umu tzv. *vekovni konflikt* između Srba i Albanaca, čije rešenje u bliskoj budućnosti najavljuju donosioci odluka u Republici Srbiji, Kosovu i međunarodnoj zajednici.

Vlada svake države je dužna da obezbedi zaštitu kulturnih vrednosti naroda koji na njenoj teritoriji žive, na isti način na koji unapređuje društveni i ekonomski razvoj.

Obezbeđivanje efikasne zaštite, očuvanja i popularizacije kulturnog nasleđa uz korišćenje svih naučnih, tehničkih i drugih mogućnosti treba da predstavlja jednu od osnova regionalnog razvoja i nacionalnog planiranja na svim nivoima demokratskog društva.

Na teritoriji Kosova i Metohije je važno prepoznati specifičnost kulturnog nasleđa na način kako su to učinili Timoti i Bojd (Timothy & Boyd, 2003) u svom radu. Oni su istakli pojam zajedničkog kulturnog nasleđa na svim nivoima društvene organizacije, od lokalnog do globalnog i taj koncept treba da bude smernica za zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa svake od etničkih zajednica koje žive na teritoriji Kosova i Metohije (Slika 1).



Slika 1. Nivoi nasleđa
(Izvor: Timothy & Boyd, 2003).

Problem istraživanja ovog rada bio je usmeren na pitanje: „Kako kreirati savremene alate koji će valorizovati kulturne vrednosti Kosova i Metohije u funkciji turističke ponude na način na koji doprinosi unapređenju turizma kao privredne grane i sveopštem ekonomskom i društvenom napretku celokupnog stanovništva imajući na umu mnogobrojne aktuelne probleme u zaštiti srpskog kulturno-istorijskog nasleđa nastale nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti Republike Kosovo 17. februara 2008. godine?“ U radu se ističe urgentna potreba da se sa teorijskog aspekta ovo pitanje pretoči u dnevne aktivnosti svih zainteresovanih strana, a pre svih u svest donosioca odluke o tome koliko uništavanje kulturno-istorijskog nasleđa srpskog naroda može biti pogubno za budući rast i razvoj turizma i privrede u celini. Naučna opravdanost ovog rada leži u tome da osim problema donošenja odluke u akademskoj i naučnoj zajednici treba inicirati da izvršna vlast javno preispita svoje odluke koje su se odnosile, i odnose se, na način valorizacije kulturno-istorijskog nasleđa. Metodologija korišćena u

radu je u skladu sa potrebama istraživanja u društvenim naukama, a korišćeni su mnogi primarni i sekundarni izvori (elektronske baze podataka iz zemlje i sveta).

Neophodno je istaći da su se autori uhvatili u koštac s veoma intrigantnom temom s obzirom na mnogobrojne različite stavove zainteresovanih strana o adekvatnosti načina očuvanja srpskog kulturno-istorijskog nasleđa na Kosovu i Metohiji, kao i budućim pravcima razvoja kulturnog turizma.

Važnost očuvanja srpskog kulturno-istorijskog nasleđa za razvoj kulturnog turizma

Problem očuvanja srpskog kulturno-istorijskog nasleđa na Kosovu i Metohiji je aktuelizovan u godinama nakon oružanog konflikta 1999. godine. Na Kosovu i Metohiji

se nalaze mnogobrojni srednjovekovni hramovi Srpske pravoslavne crkve od kojih su četiri na Uneskovoj listi (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO*) Svetske baštine kao građevine koje su integrisale romaničke, romejske (vizantijske) i gotičke elemente korišćene u gradnji i ukrašavanju svetinja. Sakralno graditeljsko nasleđe na Kosovu i Metohiji obuhvata reprezentativne spomenike arhitekture srednjeg veka (Katanić, 2013). To su, pre svega, manastir Visoki Dečani, Pečka patrijaršija, crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu i manastir Gračanica. Važno je naglasiti značajnu ulogu Srpske pravoslavne crkve u očuvanju sakralnih objekata na teritoriji KiM nakon 1999. godine. Na osnovu podataka Srpske pravoslavne crkve iz 2003. godine, na KiM se nalazilo 1300 srpskih pravoslavnih crkava i manastira.

Tabela 1. Najznačajniji manastiri i crkve eparhije raško-prizrenske
(Izvor: Izbor autora rada, 2017)

R.br.	Naziv i vreme nastanka manastira i crkava
1.	Manastir Visoki Dečani XIV vek
2.	Manastir Gračanica XIV vek
3.	Crkva Bogorodica Ljeviška XIV vek
4.	Manastir Pečka patrijaršija XIII-XIV
5.	Manastir Svetih Arhangela XIV vek
6.	Manastir Sokolica XIV vek
7.	Manastir Banjska XIV vek
8.	Manastir Devič XV vek
9.	Manastiri i crkve u Velikoj Hoći XIII vek

Kulturno-istorijsko nasleđe na teritoriji Kosova i Metohije je za vreme oružanog konflikta stradalo u značajnoj meri. Ono je bilo meta obe sukobljene strane, srpske i albanske (UNESCO, 2003). Pripadnici mirovne misije Severnoatlanskog saveza (*The North Atlantic Treaty Organization, NATO*) obezbeđivali su 1999. godine najvažnije srpske pravoslavne manastire (Security Community, 2016). Pitanje koje se odnosi na uništavanje srpskog nasleđa poslednje dve decenije je veoma diskutabilno. Ridlmajer u svom izveštaju načinjenom neposredno nakon sukoba, u oktobru 1999. godine, gotovo zanemaruje uništavanje srpskog kulturnog nasleđa, a Serbeno nasuprot njemu, u svom radu ističe problem njegove zaštite. On je postavio pitanje: „Da li srpsko religiozno nasleđe koje se ogleda u mnoštvu kulturno-istorijskih objekata zaslužuje zaštitu od aktera međunarodne zajednice koji su se stacionirali na Kosovu i Metohiji nakon potpisivanja rezolucije Ujedinjenih

nacija (UN) 1244, pre svega Privremene civilne uprave Autonomne pokrajine Kosovo i Metohije (u sastavu Republike Srbije) pod rukovodstvom UN (*The United Nations Interim Administration Mission in Kosovo – UNMIK*) i Kosovskih snaga (*Kosovo force – KFOR-a*).“ Zaštita kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji je postala važna međunarodnim institucijama što se i ogleda u jednom od izveštaja Misije UN (UN ESKOR, 2003).

Erupcija nasilja na verskim i kulturnim objektima srpske zajednice se dešavala u nekoliko navrata i nakon okončanja oružanog konflikta u prisustvu međunarodnih predstavnika, a posledice tog uništavanja su bile katastrofalne. Slike uništavanja srpskog kulturnog nasleđa u etničkom nasilju marta 2004. godine izazvale su reakciju kulturne javnosti na globalnom nivou.

Ono što je važno istaći jeste da se uništavanje srpskog kulturno-istorijskog nasleđa dešavalo i pre eskalacije

oružanog sukoba 1999. godine. Jedan od takvih primera jesu i podmetnuti požari u manastiru Visoki Dečani i Pečkoj patrijaršiji 1982. godine. Tada nastala šteta je bila neprocenjiva. Stubovi izgorele dečanske trpezarije nakon požara nisu bili restaurirani zbog neshvatanja njihove estetske i umetničke vrednosti. Zauvek su izgubljeni iako su bili izgrađeni od najboljeg kestenovog drveta i predstavljali jedinstvene primerke narodnog graditeljstva (Radović, 2006).

Ono što ohrabruje jeste činjenica da je nakon konflikta Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju - OEBS (*Organization for Security and Co-operation in Europe* – OSCE) prepoznala potrebu da se razviju „mehanizmi zaštite“ koji isti značaj pridaju kulturnoj i verskoj baštini svih etničkih i verskih zajednica na teritoriji Kosova i Metohije. Osmišljene su i realizovane različite aktivnosti da namera OEBS-a zadobije širu podršku javnosti. Bez obzira na napore, zabrinjavajuće je kada OEBS u svom saopštenju ističe da i godinama nakon sukoba studenti koji učestvuju u posetama kulturnim dobrima i baštini crkava i verskih zajednica često prvi put upoznaju kulturu drugih etničkih grupa u svom okruženju. Povodom jedne od poseta mladih sa Kosova i Metohije manastiru Visoki Dečani Otac Petar je istakao da su „mnogi problemi između sveštenstva i opštine rezultat nerazumevanja i nedostatka znanja.“ On je istakao mogućnost da manastir svojim kapacitetom „doprinese lokalnoj ekonomiji i turizmu u oblasti“ (OEBS, 2015).

Na Univerzalnom kulturnom forumu koji je održan u Barseloni 2004. godine istaknuta je uloga turizma koji treba da omogući prostor da „sve kulture mogu da se izraze i omoguće sebi da se drugi s njom upoznaju, kao i da ostvare interkulturalni dijalog koji vodi miru i uspostavljanju održivog razvoja“ (Bouchenski, 2004: 5). Uloga srpskog kulturno-istorijskog nasleđa u izgradnji mirnog i demokratskog društva i u procesu održivog razvoja i promociji kulturne raznolikosti na teritoriji Kosova i Metohije jeste značajna i u skladu je sa Faro konvencijom (Savet Evrope, 2005). Na donosiocima političkih odluka na teritoriji Kosova i Metohije jeste da pronađu način na koji će se ostvariti jednaka pravna i fizička zaštita kulturnog nasleđa srpske zajednice u cilju razvoja kulturnog turizma i očuvanja kulturne raznolikosti. Kulturna raznolikost i bogato kulturno-istorijsko nasleđe naroda koji su živeli i žive na teritoriji Kosova i Metohije osnovna su pretpostavka za razvoj kulturnog turizma. Kulturni turizam u Evropi i svetu dobija sve veći značaj u ekonomiji i politici zato što se u mnogim zemljama koristio i koristi kao faktor ekonomske

strategije, ali i pomirenja u konfliktnim zonama (Radović & Vojinović, 2017).

Kosovo i Metohija kao turistička destinacija

Teritorija Kosova i Metohije se, bez obzira na mnoge prednosti, ne može prepoznati kao značajna turistička destinacija, pri čemu aktuelna politička dešavanja ovu situaciju značajno otežavaju. Kosovo se još prepoznaje kao crna tačka i moguće žarište novih sukoba na Balkanu i u regionu Jugoistočne Evrope. Neosporno je da postoje određeni naponi da se Kosovo i Metohija prepozna u međunarodnoj zajednici kao turistička destinacija, ali nerešen status ove pokrajine doprinosi tome da podataka o njemu nema na sajtovima najuglednijih međunarodnih organizacija u oblasti turizma, niti u njihovim godišnjim izveštajima.

Kosovo i Metohija je podeljeno na pet turističkih regiona: centralni region Prištine, turistički region Prokletija – odnosno Albanskih Alpi, region Šar planine, Pomoravlja, Kosovske Mitrovice i Bajgorske Šalje. Postoji podatak da je časopis *The New York Times* prezentovao Kosovo i Metohiju kao jednu od 41 turističke destinacije koju treba posetiti u 2011. godini (New York Times, 2011). Međunarodna zajednica koja još uvek kontroliše institucije na KiM pokušava da raznim aktivnostima doprinese da se ova teritorija prepozna kao nova turistička destinacija u Evropi. Poznati sajt za planiranje putovanja *Tripadvisor* (*Tripadvisor*) u svojoj ponudi predlaže 39 hotela, 192 restorana i 84 objekta i lokacija koje treba posetiti prilikom boravka na Kosovu i Metohiji među kojima su i različite vrste turističkih sadržaja.

S obzirom na značajno bogatstvo koje se ogleda u kulturno-istorijskim spomenicima na teritoriji Kosova i Metohije postoje osnovne pretpostavke za razvoj kulturnog turizma. Kulturna baština na Kosovu i Metohiji predstavlja osetljive resurse čija potrošnja raste brže od stvaranja i implementacije turističkih planova i zaštite.

Specifične atraktivnosti na ovoj teritoriji mogu biti baza za razvoj kulturnog, tranzitnog, manifestacionog, zimskog, sportskog, lovnog, banjskog, izletničkog i drugih oblika turizma. Zbog potrebe očuvanja kulturno-istorijskog nasleđa i njegove prezentacije u oblasti kulture se ističe značaj kulturnih ruta, a tokom vremena se pokazalo da kulturni turizam koristi prostore koje pokrivaju kulturne rute i da ih veoma uspešno implementira u turističku ponudu (Matić, Zubanov, & Tomka, 2015). Primer ovakvog pristupa jeste i inicijativa koju je pokrenula

Evropska Unija i Savet Evrope za stvaranje *Kulturne rute zapadnog Kosova*, što predstavlja podršku promociji kulturne raznolikosti na Kosovu. Ona je bila inspirisana *Kulturnim rutama Saveta Evrope 2014. godine* s vizijom razvoja kulturnih ruta za obilazak kamenih građevina u saradnji sa susednim državama stvarajući sinergiju, čime omogućava opštu privlačnost celog regiona. *Kulturna ruta zapadnog Kosova* odnosi se na gradove: Junik, Đakovica, Peć, Klina, Dečane i Istok. Svaka od ovih opština imala je zadatak da definiše svoje potencijale koji čine deo zajedničkog nasleđa.

Kulturna ruta zapadnog Kosova omogućila bi turistima da:

- obiću tradicionalne građevine,
- dožive i neposredno upoznaju lokalne kulturne običaje,
- uživaju u različitim gastronomskim specijalitetima i piću,
- uživaju u prirodnim lepotama, sportskim aktivnostima u okruženju netaknute prirode.

Unutrašnja raznolikost Kosova i Metohije čini ovaj prostor atraktivnim i pored evidentne činjenice da se određeni delovi teritorije i dalje smatraju nebezbednim za turiste. Bezbednost je važan element izbora turističke destinacije u savremenom svetu. Treba istaći da pogranični regionii predstavljaju alat za stvaranje turističke rute na osnovu zajedničkog kulturnog nasleđa ili međugranične saradnje sa drugim narodima. Kosovo i Metohija takođe imaju potencijal za razvoj verskog turizma. Integracija kulturnog nasleđa i turizma uključuje kulturu i istorijsku doslednost identiteta kroz istorijske, arheološke, umetničke, naučne i društvene vrednosti. Kosovo i Metohija predstavlja kompletno kulturno okruženje koje obuhvata više grupa kulturnih vrednosti, kulturnih i tipičnih pejzaža, istorijskih gradova i utvrđenja. Ipak, ovu inicijativu treba postići kreiranjem novih turističkih proizvoda koji bi bili kvalitetni i dizajnirani i predstavljeni na značajno drugačiji način.

U razvoju Kosova i Metohije kao turističke destinacije potrebno je imati na umu primarne aktivnosti važne za taj razvoj. To su pre svega promocija destinacije, uticaj na turiste o donošenju odluke o putovanju, inoviranje načina rezervacije i kupovine turističkog proizvoda i obezbeđenje svih neophodnih informacija potencijalnim korisnicima usluga. Kosovo i Metohija, za koje se ističe da je destinacija u srcu Evrope, dostupno je turistima korišćenjem bilo kog vida saobraćaja. Ipak, atraktivnost turističke destinacije osim pristupačnosti čini i

materijalna baza za razvoj turizma, a ona je trenutno nezadovoljavajuća.

Na teritoriji Kosova i Metohije postoje mnogi uslovi koji zahtevaju specifičan pristup u razvoju turizma. Pitanje konkurentnosti teritorije koja se prepoznaje kao konfliktno područje veoma je značajno za sve učesnike u procesu (Radović & Arabska, 2016).

Trebalo bi imati na umu da Kosovo i Metohija u bliskoj budućnosti može postati turistička destinacija na kojoj će turisti imati priliku da se upoznaju sa kulturno-istorijskim nasleđem koje je jedinstveno u ovom delu Evrope i samim tim doprineti njegovom očuvanju za buduće generacije.

Valorizacija kulturno-istorijskog nasleđa u cilju jačanja turističke ponude na KiM

Pitanje valorizacije kulturnih vrednosti je veoma kompleksno, pre svega zato što su kultura i ekonomija u istoriji razvoja civilizacije često bile različito tumačene. Nerazumevanje između ekonomista i predstavnika kulturnog sektora, umetnika, osnivača i donosioca odluka neophodno je prevazići na način koji uvažava kulturne osobenosti, ali i uz ograničenja koja generiše ekonomska situacija jedne zemlje. Kultura u savremenom društvu treba da dokaže svoju vrednost na način koji je razumljiv donosiocima odluka.

Šta *vrednost* znači i šta je *vrednovanje*, veoma je teško pitanje zato što svaka zainteresovana strana ima svoj odgovor koji je potpuno legitiman. Kao što kultura i turizam imaju mnogo definicija tako je i pojam vrednosti i vrednovanja duboko upitan. Vrednost označava i preferencije i želje nekoga za određenom uslugom u specifičnom vremenskom trenutku. U literaturi je mnogo radova napisano na osnovu diskusija o tome koje su karakteristike kulturne robe i usluga viđene kao vredne, a manje o samoj valorizaciji kulture. Ovaj faktor je veoma važan u procesu valorizacije kulturnog nasleđa, s obzirom na to da usled političke situacije na teritoriji Kosova i Metohije postoji mogućnost zanemarivanja i negiranja ove vrste nasleđa u cilju promocije, isključivo, većinske zajednice na ovom prostoru (albanske). Podela kulturnih dobara na pokretna i nepokretna kulturna dobra veoma je važna za sam proces valorizacije. Tržište ne može biti isto za jedna i druga dobra, zato što za nepokretna dobra tržište na kome se valorizuje njihova vrednost ne postoji.

Valorizacija kulturno-istorijskog nasleđa se na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

(SFRJ), kome je Kosovo i Metohija pripadalo, uglavnom zasnivala na kulturnim vrednostima određenim na osnovu važeće zakonske regulative u periodu pre raspada države. Ono što se ogleda u praksi jeste da pored brojnih naglašavanja o važnosti valorizacije za razvoj turizma osim interesovanja u akademskoj zajednici veće aktivnosti u ovoj oblasti izostaju (Morey, 2001). Zapravo, valorizacija je veoma skup proces i zahteva napore svih zainteresovanih strana. Iako je njena suština bila prepoznata najpre u samim začecima službe zaštite u Srbiji, rezultati su veoma diskutabilni (Nenadović, 1980).

Ekonomska valorizacija kulturno-istorijskog nasleđa i kulturnih dobara je generalno izostajala na prostorima bivše SFRJ zato što je u pitanju bila socijalistička država. Nakon 2000. godine u zemljama bivše SFRJ, mnogi spomenici kulture, različitog kulturnog značaja bili su ugroženi, osim etničkim konfliktima, i neodrživošću finansiranja njihove zaštite. Najtragičniji su primeri mnogih spomenika iz perioda Drugog svetskog rata, muzeji i druga kulturna dobra koja su često potpuno ruinirana usled prihvatanja koncepta liberalne ekonomije u svim društvenim sferama, pa i u kulturi. Izdvajanja iz budžeta za kulturu su značajno smanjivana iz godine u godinu, u svim novonastalim državama, usled prioriteta koji se davao i daje mnogim drugim društvenim oblastima. Ta izdvajanja su na primeru Republike Srbije ocenjena kao nedovoljna, i česta su meta kritika zaposlenika u kulturi, kao i šire javnosti. Slična situacija se može primetiti ne samo u drugim državama nastalim na teritoriji bivše SFRJ, samom Kosovu, već i u susednim državama (Bugarskoj, Rumuniji i drugim).

Mnoge razvijene zemlje, poput Sjedinjenih Američkih Država (SAD), Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije, Australije, Kanade, Kine i drugih, intenzivno se u toku poslednje dve decenije bave valorizacijom kulturnog nasleđa. U jednom od takvih projekata u Australiji se ističe da je „vrednost uvek bila osnova očuvanja kulturnog nasleđa i da nijedno društvo ne ulaže napore u očuvanju nečega što smatra nedovoljno vrednim“ (Torre & Mason, 2002:3).

Zabrinjava činjenica da i godinama nakon raspada SFRJ nisu stvoreni mnogi preduslovi za proces valorizacije, usled čega ona nije realizovana u značajnoj meri, iako je njen značaj za budući razvoj turizma ogroman. U *Strategiji razvoja turizma Republike Srbije za period 2016-2025. godine* samo se na jednom mestu u čitavom sadržaju spominje proces valorizacije, i to u delu 10.1, na strani 70, koji se tiče marketinškog pozicioniranja RS. U procesu valorizacije neophodno je istaći značaj korišćenja

adekvatne baze podataka koja predstavlja osnovu za njenu realizaciju. Na teritoriji Kosova i Metohije ova baza podataka još nije ustrojena u potpunosti. U naporima da postanu ravnopravni član Uneska, kosovske institucije su kreirale mnoga dokumenta kojima potvrđuju svoju navodnu opredeljenost za ravnopravnu zaštitu kulturnog nasleđa svih zajednica. Ono što je zabrinjavajuće jeste činjenica da se u dokumentu *Strategija za kulturno nasleđe od 2017. do 2027.* govori o potrebi valorizacije u skladu sa kriterijumima svetskog kulturnog nasleđa (str. 8) a da u njenoj izradi nije učestvovala niti jedna osoba srpske nacionalnosti (Ministarstvo kulture, omladine i sporta Kosova, 2017) .

Turistička valorizacija je sigurno jedna od najznačajnijih tema teorije o turizmu. Valorizacija koja se upotrebljava u turizmu je stručno-metodološki postupak koji predstavlja procenu turističkih atraktivnosti svih onih pojava, objekata i prostora koji imaju, pored ostalih karakteristika, i svojstvo da su atraktivni, interesantni za turiste i da kroz njih turisti mogu zadovoljiti svoju turističku potrebu. Preduslov za realizaciju turističke valorizacije jeste to da neki objekat poseduje turistička svojstva, a pre svega svojstvo atraktivnosti, unikatnosti, znamenitosti, specifične estetske vrednosti, tačnije da svojim svojstvima zadovoljava potrebe turista. Valorizacija ima osnovu u ceni prostora na kome se vrše analize, koji je vid turizma na njemu najprihvatljiviji, šta je sve neophodno da objekat bude prepoznat kao atraktivan, kao i koje standarde primeniti u postupcima prostornog uređenja.

Na teritoriji Kosova i Metohije potrebno je imati na umu specifičnost valorizacije kulturno-istorijskih celina gde se analiziraju sledeći elementi:

- Turističko-geografski položaj u odnosu na mesta iz kojih turisti dolaze, pristupačnost destinacije u odnosu na saobraćajnu infrastrukturu;
- Umetničke vrednosti same celine, njihovo određenje na osnovu kulturnog značaja;
- Turistička vrednost predstavlja ambijent koji se dograđuje vrednostima geografskog prostora, biološkom raznovrsnošću, ambijentalnom uređenju, očuvanoj životnoj sredini;
- Turistička atraktivnost i prepoznatljivost u smislu turističke posećenosti;
- Izgrađenost i opremljenost prostora koja se ogleda u osnovnim i dopunskim sadržajima objekata;
- Uklopljenost u turističko bogatstvo i procena

turističke vrednosti sa komplementarnim motivima destinacija.

Na teritoriji Kosova i Metohije postoji bogato kulturno nasleđe svih etničkih grupa koje nikada nije bilo predmet ekonomske valorizacije. U budućnosti je ovaj proces neupitan zato što sredstva neophodna za očuvanje ovog nasleđa postaju sve značajnija stavka u budžetu. Nažalost, metoda ekonomske valorizacije nije usvojena u naučnoj, stručnoj i široj javnosti, zbog čega se ne nalazi ili je neprepoznata u većini aktuelnih strateških dokumenata. Potreba valorizacije nasleđa Kosova i Metohije prepoznata je u nekim od dokumenata i akcionih planova, ali i dalje ostaje bez ikakve značajnije implementacije u praksi zainteresovanih strana.

Koncept ekonomske valorizacije kulturnog nasleđa se bazira na načinu koji je usvojen u procesu valorizacije prirodnih resursa životne sredine (Gibson & Penderberly, 2009). Ovaj koncept je promovisao Perman sa saradnicima (Perman, Ma, & McGilvray, 1996) koji je tu vrednost razumeo kao ukupan zbir vrednosti koje jedan resurs poseduje. Ukupna ekonomska vrednost – UEV (*Total Economic Value*) jeste koncept koji je dokazan kao prihvatljiv u valorizaciji kulturnog nasleđa u teoriji i praksi razvijenih zemalja.

Za potrebe ovog rada pojam „ukupne ekonomske vrednosti“ je posmatran kao novčani izraz promena u nivou društvenog blagostanja izazvan promenama u kvantitetu i kvalitetu kulturnih resursa. Imajući u vidu činjenicu da pojedini kulturni resursi na različite načine predstavljaju korist za društvenu zajednicu, naročito u odnosu na njihovu osnovnu poddelu na pokretna i nepokretna kulturna dobra, neophodno je ovu ukupnu vrednost posmatrati sa dva različita aspekta. Pokretna kulturna dobra imaju tržište na kome se definiše njihova cena u odnosu na ponudu i potražnju, dok nepokretna, nemaju tržište na kome se može odrediti njihova ekonomska vrednost.

Ukupna ekonomska vrednost se sastoji iz vrednosti korišćenja i vrednosti nekorišćenja ili drugačije rečeno vrednosti pasivnog korišćenja kulturnog resursa. Vrednost nekorišćenja (kakva je npr. egzistencijalna vrednost) nastala je kao rezultat mnogih rasprava u naučnoj zajednici (Nelson, 1997). Ipak, davne 1967. godine u svom članku Džon Krutilla (John Krutilla) je predložio kompromis koji je inicirao željene promene. Autor je istakao da ekonomska nauka treba da usvoji koncept koji je postao poznat kao „postojanje vrednosti“. Formalno, promenljive u „funkciji korišćenja“ ne mogu predstavljati samo količina proizvodnje i potrošnje neke robe, već i svesti o postojanju društvenih i fizičkih karakteristika sveta u kome se te aktivnosti odvijaju. Implicitno, potrošači su spremni da plate određeni deo troškova za ovakav oblik vrednosti koji se prepoznaje u oblastima životne sredine i kulture. Koncept je prihvaćen i nakon toga, mnogi ekonomisti konstantno ulažu napore kako bi vrednost izrazili u valuti (dolarima ili nekoj drugoj).

Analizom različitih izvora može se primetiti da je većina autora prepoznala vrednost nekorišćenja kao deo aktivnosti u politikama razvijenih zemalja kako bi se zaštitila životna sredina i kulturno nasleđe. Jedna od najznačajnijih studija, u kojoj je korišćenjem složenog modela, ekonomska vrednost kulturnog nasleđa izražena u evrima, realizovana je u Holandiji. Ukazano je da je konzervacija kulturnog nasleđa zahtevna investicija koja treba da ima svoju ekonomsku opravdanost (Ruijgrok, 2006).

U radu su po prvi put prikazane tri ekonomske vrednosti značajne za kulturno nasleđe, među kojima je i percepcija rekreativne vrednosti. Vrednost zaostavštine je vrednost nekorišćenja koja se ogleda u volji da se plate troškovi za očuvanje robe ili usluga za buduće generacije nezavisno od toga da li je neka osoba lično koristi to dobro ili uslugu, što je prikazano u Tabeli 2.

Tabela 2. Komponente ukupne ekonomske vrednosti (UEV)
 (Izvor: O`Garra, 2009:180)

Ukupna ekonomska vrednost				
Vrednost korišćenja			Vrednost nekorišćenja	
Direktna upotrebna vrednost	Indirektna upotrebna vrednost	Opciona vrednost	Vrednost zaostavštine	Egzistencijalna vrednost

Bez obzira na važnost valorizacije kulture i kulturnih dobara, ipak se, naročito u oblasti valorizacije kulturnih vrednosti na Kosovu i Metohiji u funkciji turističke ponude, ne sme zanemariti činjenica da se neki aspekti kulturno-istorijskog nasleđa, kao što je na primer njihova suštinska vrednost vrednovana veoma subjektivno, ne može realno izraziti novčanom vrednošću na način na koji danas zahtevaju uticajne međunarodne finansijske organizacije. U osnovi dugogodišnje diskusije i dalje se „nalazi razlika između ekonomske i kulturne vrednosti koja je relevantna za iznenađujuće širok spektar kulturnih dobara i usluga“ (Rodgers & Bardenhagen, 2013).

Valorizacija je neophodna kako bi se jasno definisalo šta je prioritetno očuvati u obilju bogatog kulturnog nasleđa za buduće generacije, ali je važno imati na umu svest i o njenom finansiranju. Valorizacija je veoma skup i komplikovan proces, a u uslovima koji trenutno vladaju na Kosovu i Metohiji potpunu valorizaciju bogatog istorijskog nasleđa je gotovo nemoguće izvršiti u bliskoj budućnosti.

U savremenoj literaturi može se naći mnogo predloga i modela za realizaciju valorizacije turističkih objekata, ali ne postoji jedinstven model koji se može primeniti u svakoj prilici. Suština je da, ukoliko postoji zakonska regulativa i baza podataka koja je vrlo precizna, proces postaje lakši i pravedniji. Osim sporadičnih predloga raznih modela, jedan od najpoznatijih u literaturi je model Hilari d'Kros (Hillary du Cross, 2000) ali, neophodno je izabrati opšti model na osnovu koga će kasnije zainteresovane strane realizovati valorizaciju koja će sadržati mnogo više od aktuelno korišćenih indikatora koji su uglavnom zasnovani na normativno-pravnoj regulativi zaštite kulturnog nasleđa, a manje uzimaju u obzir složene ekonomske i društvene okolnosti.

Zaključak

U radu je istaknuta važnost urgentne valorizacije kulturno-istorijskih dobara na teritoriji Kosova i Metohije. Ukazuje se na značaj jačanja svesti svih zainteresovanih strana o potrebi kreiranja alata (modela) koji su neophodni za njihovo prepoznavanje kao atraktivnog, savremenog i konkurentnog turističkog proizvoda. Potreba valorizacije je prepoznata u sadržaju strateških dokumenata i akcionih planova, ali još ostaje bez značajnije implementacije u praksi zainteresovanih strana. Na ovoj teritoriji je neophodno da se proces valorizacije kreira na način koji će omogućiti da se očuva srpsko kulturno-

-istorijsko nasleđe i izbegne popularizacija nasleđa pojedinačne etničke grupe koja živi na teritoriji Kosova i Metohije. Valorizacija mora biti tako osmišljena da uzima u obzir mnogobrojne indikatore, a ne isključivo one zasnovane samo na valorizaciji kulturno-istorijskog značaja, kako se to dešavalo u prošlosti. Iskustva razvijenih zemalja u valorizaciji kulturnih vrednosti, pre svega kulturno-istorijskog nasleđa, su od nemerljivog značaja u ovom procesu. Ovaj proces neće biti lak, niti jednostavan zbog mnogobrojnih neželjenih okolnosti, od kojih su prisutni, pre svega, politička nestabilnost i problem obezbeđenja neophodnih finansijskih sredstava. Valorizacioni postupak predstavlja interdisciplinarni rad. Procenjivanje nekog objekta ne može biti rad pojedinca, niti grupe naučnika iz iste naučne oblasti. Sam proces valorizacije treba da bude jasan i transparentan kako bi se izbegle dodatne teškoće i mogući animozitet između etničkih zajednica. Aktuelno vrednovanje kulturnog nasleđa u svetu se svakodnevno dešava sa strogo računovodstvenog aspekta. Osim ovog i način koji je uslovljen dnevno-političkim dešavanjima može biti jednako poguban za srpsko kulturno nasleđe na Kosovu ukoliko prestane finansiranje Republike Srbije i međunarodne zajednice za njegovo očuvanje.

Na teritoriji Kosova i Metohije, kao i na ukupnoj teritoriji Republike Srbije, inovirani proces valorizacije u cilju jačanja turističke ponude, moguće je realizovati tek kada se stvore svi neophodni preduslovi. Način realizacije podrazumeva anuliranje svih negativnih političkih signala koji ukazuju na to da je srpsko nasleđe na Kosovu i Metohiji bilo valorizovano na štetu nasleđa drugih. Valorizaciju kulturno-istorijskog nasleđa u funkciji jačanja turističke ponude treba realizovati u skladu sa usvojenom normativno-pravnom regulativom i uz prihvatanje kriterijuma zaštite i očuvanja usvojenih u razvijenim demokratskim zemljama.

IZJAVA

Autori su svojim izjavama potvrdili nepostojanje bilo kakvog sukoba interesa.

LITERATURA

- Ahačić, K. (2008). Govor in njegov zapis v prvih stoletjih zgodovine Bouchenski, M. (2004). General Vice Director for Culture at UNESCO Universal Forum of Cultures Tourism Culture and Sustainable development Mike Robinson David Picard Program Cultural Tourism Development. *Division of culture*

- policies and intercultural dialogue Culture sector UNESCO*. Preuzeto 13. januara 2018. sa <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001475/147578e.pdf>
- Cross, H. (2000). *Planning for sustainable cultural heritage Tourism in Hong Kong*. Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR.
- Department of the Environment. June (2012). Study of the Economic Value of Northern Ireland `s Historic Environment. Summary Report. EFTEC and RSM McClure Watters.
- Department for culture, media and sport. (2010). ESRC Economic & Social Research Council, Arts&Humanities research Council Measuring the value of culture: A report of the Department for Culture, Media and Sport, Dr Dave O`Brien, AHRS/ESRC Placement Fellow.
- De la Torre, M., & R. Mason, R. (2002). *Introduction in Assessing the values of Cultural Heritage Research Report*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Gibson, L., & Pendlerbery, J. (2009). *Valuing Historic Environment*. Taylor and Francis:Ashgate.
- Gutmann, A. (1993). The challenge of multiculturalism in political ethics. *Philosophy and Public Affairs*, 22(3), 71 -206.
- Faro Convention. (2005). *The framework convention on the value of cultural heritage for society*. Council of Europe Preuzeto 12. januara 2018. sa <https://rm.coe.int/1680083746>.
- Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press, California.
- Katanić, Z. (2013). Značaj kulturno-istorijskih spomenika Kosova i Metohije kao predmet turističke prezentacije sa posebnim osvrtom na njihov značaj u okviru svetske kulturne baštine. U: Grbić, N. (ured.) (2013). *7th International multidisciplinary scientific conference*. EUROBRAND (str. 92-101). Zrenjanin.
- Krutilla, J.V. (1967). *Resources for the Future*. Conservation reconsidered. Washington, D.C: Resources for the Future.
- Matić, S., Zubanov, V., & Tomka, D. (2015). Kulturno-istorijsko nasleđe kao osnov za kreiranje kulturnih tematskih ruta na Petrovaradinskoj tvrđavi. *Tims acta*, 9(1), 15-24.
- Ministarstvo kulture, omladine i sporta Kosova. (2017). *Nacionalna Strategija zaštite kulturnog nasleđa 2017-2027*. Preuzeto 18. 12. 2017. sa http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/srb_strategija_zna_naslede.pdf.
- Mission Report UN. (2003). *ESCOR Cultural Heritage in Kosovo: Protection and Conservation of a Multi Ethnic Heritage in Danger*.
- Morey, E. (2001). *Valuing and Preserving Site specific cultural resources in Italy: Some of the issues*. Preuzeto 12. januara 2018. sa <http://www.colorado.edu/Economics/morey/papers/valuation-italy.pdf>,
- Nenadović, S. M. (1980). *Zaštita graditeljskog nasleđa*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Nelson, R. H. (1997). Does "existence value" exist?: environmental economics enriches on religion. *Independent Review*, 1(4), 499.
- O `Garra, T. (2009). Bequest Values for Marine Resources: How Important for Indigenous Communities in Less Developed Economies. *Environmental Resource economics*, 44, 179-202.
- Opening Doors Newslater on Northern Irelands Built Heritage. July (2012). *Engaging Young People with Historic Buildings Regenerating our past Building New opportunities*.
- Perman, R., Ma, Y., & McGilvray, J. (1996). *Natural Resource & Environmental Economics*. London and New York: Longman.
- Pickard, R. (Ed) (2008). *Analysis and Reform of Cultural Heritage Policies in South - east Europe*. Council of Europe.
- Radović, V. (2006). Protivpožarna zaštita sakralnih objekata na teritoriji APV. *Doktorska disertacija*. Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu.
- Radović, V., & Arabska, E. (2016). Why should security aspects be more seriously considered in development of Serbian tourism industry? *Tims acta*, 10(1), 71-80.
- Radović, V., & Vojinović, Ž. (2017). Development of innovative tourism product in rural areas: Challenges and security issues (pp.234-254). The Second International Scientific conference Tourism in function of development of the Republic of Serbia. *Tourism product as a factor of competitiveness of the Serbian economy and experiences of other countries*. Thematic Proceedings I University of Kragujevac Faculty of hotel management and tourism in Vrnjaska Banja, 1 – 3 June Vrnjačka Banja Serbia. ISBN 978-86-89949-21-6
- Riedlmayer, A. (2000). Monument and Crime: The Destruction of Historic Architecture in Kosovo. *Grey room*, 1(16), 108-122.
- Rogers, G. O., & Bardenhagen, E.K. (2013). *Natural and Cultural Resource Valuation: A Place-Based, Resource-Driven Approach*. Preuzeto 22. novembra 2017. sa https://pdfs.semanticscholar.org/f57e/94ca3fe528d60fc10eb52d22aac66e270304.pdf?_ga=2.218678745.1703353644.1516654751-1737781376.1516654751
- Ruijgrok, E.C.M. (2006). The three economic values of cultural heritage a case study in Netherlands. *Joyrnal of Cultural Heritage*, 7, 206-213.
- Serbenco, E.P. (2005). *The Protection of cultural property and post conflict Kosovo*. Preuzeto 9. februara 2018. sa https://www.sqdi.org/wp-content/uploads/18.2_-_serbenco.pdf
- Stories OSCE mission in Kosovo. (2015). *Building Bridges Cultural heritage matters*. 24 March 2015. Preuzeto 21. decembra 2017. sa <http://www.osce.org/kosovo/146161>,
- Security Community. (2016). *Osnova za mir, zaštita kulturne baštine na Kosovu*. February 2016 by Paivi Nikander and Valeri Zirl. Preuzeto 15. januara 2018. sa <http://www.osce.org/sr/magazine/277376>
- Timothy, D.J., & Boyd, S.W. (2003). *Heritage Tourism*. Edinborough: Pearson education.Ltd.
- The Alen Consulting Group. (2005). *Valuing the Priceless. The value of heritage protection in Australia*. Research report. Heritage Chairs and Office in Australia and New Zealand: Sydney.
- The 41 Places to Go in 2011*. (7 January 2011). Preuzeto 23. decembra 2017. sa http://www.nytimes.com/2011/01/09/travel/09where-to-go.html?_r=2&pagewanted=9,
- UNESCO. (2001). *Universal Declaration on Cultural Diversity*. Paris. Preuzeto 10. januara 2017. sa <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf>.
- UNESCO. (2003). *Cultural Heritage in South-east Europe: Kosovo. Venice*. Preuzeto 23. januara 2018. sa <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001344/134426e.pdf>.
- UNWTO. (2015). *Affiliate Members Report, Volume Twelve Global Report on Cultural Routes and Itineraries*. Madrid, Spain.

Preuzeto 3. januara 2018. sa http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/global_report_cultural_routes_itineraries_v13.compressed_0.pdf

Vlada Republike Srbije. (2016). *Strategija razvoja turizma RS za period 2016-2025/ Strategy of tourism development in period 2016-2025.*

World Travel Tourism Council. (2016). *Travel & Tourism Economic Impact 2016 World.* Preuzeto 18. decembra 2018. sa <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/regions%202016/world%202016.pdf>.

Datum prijave: 23.01.2018.

Datum prihvatanja: 14.02.2018.

Kontakt

Vesela Radović, Univerzitet u Beogradu, Institut za
multidisciplinarna istraživanja,
Beograd, Kneza Višeslava 1
E-mail: veselaradovic@yahoo.com

Zoran Katanić, Doo Profi turs,
Kosovska Mitrovica, Vojvode Stepe 5
E-mail: zorankatanic@yahoo.com

Lato Pezo, Univerzitet u Beogradu, Institut za opštu i
fizičku hemiju, Beograd, Studentski trg 12
E-mail: latopezo@yahoo.co.uk